

ИСТОРИКЪТ КСЕНОФОНТ*

Богдан Богданов

Освен сполуката да попадне в александрийския канон на тримата най-добри елински историци наред с Херодот и Тукидид Ксенофонт се радва на още една сполука — оцелява целокупното му творчество, нещо рядко за автор от антично време. За опазването през немарливата късна античност и прекалено отбиращото византийско време принос има практическата насоченост, но преди всичко езикът на Ксенофонтовите творби, считан повече от хилядолетие за образцов. Днес е изключено да разберем защо, имайки пред вид езиковия талант на Ксенофонт, го наричат в античността „атическа пчела” и „атическа муза”. Докато другото, за което също го ценели — простотата и непосредствеността, е все още жизнено и се чувства дори в превод. Това качество на Ксенофонтовия стил изпъква особено при сравнение с „тъмния” почерк на Тукидид.

Ксенофонт има по-богата биография от своя предходник в елинската история. Тя обяснява творческите му вкусове, открива се в съчиненията му, но присъства в тях и с обратен знак. Творбите на Ксенофонт могат да се тълкуват като идеален осъществител на непостигнатото в житейския път — непознато за епохата на атическата класика отношение между творческо дело и жизнен път, което прави от писателя един от предвестниците на елинизма.

Годината на раждането на Ксенофонт е неизвестна. По някои факти от „Анабазис” се разбира, че в 400 г. пр. н. е.¹ той не е навършил тридесет. Рождената му година изглежда е 428/7. Баща му се казвал Грил и вероятно е бил богат човек, щом като Ксенофонт е между златната младеж, която се събирала около Сократ, и щом като е слушал сказки на Продик и е учил при Исократ — това се заплащало скъпо.

Най-пълна е биографията на Ксенофонт у Диоген Лаертски. В нея фигурират най-напред анекдотичните факти от ранната му младост, свързани със Сократ. Нищо не пречи да им се вярва. Но, общо взето, изворите за Ксенофонтовата биография не са надеждни. Лексикографът Хезихий и византийската енциклопедия Свида ползват Диоген Лаертски, чийто вкус към анекдота понижава неговата стойност на извор. Той от своя страна се основава на недостигнало до нас съчинение на граматика Деметрий от Магнезия, който пък черпи от загубена реч на Динарх. Очевидно, че минала през толкова много посредници, истината се е позатъмнила. Сравнително по-безспорно би трябвало да е това, за което говори сам Ксенофонт.

А то не е малко. Безспорно той е в гръцката наемна войска, участвала в похода на Кир Млади срещу неговия брат, персийския престолонаследник Артаксеркс. При отстъплението на гръцките наемници след злополучната за Кир битка при Кунакса (септември 401 г.) Ксенофонт заема ръководна длъжност. Поне в началото тя не е главната — главнокомандващ е спартанецът Хирисоф. След неговото дезинтересиране и недоволството на войниците Ксенофонт може би действително започва да играе централна роля, в която ни се представя във втората част на „Анабазис”. На две места, в Понта и във Витиния, той прави опит да основе колония, но поради нежеланието на

* Ксенофонт. Исторически съчинения. НИ. С. 1984, с. 7-20.

¹ Всички приведени по-нататък години са отпреди новата ера.

войниците и интригите на малоазийския сатрап Фарнабаз това не се осъществява. След разпиляването на част от наемниците във Византион и вече действително начело на останалите шест хиляди Ксенофонт прави нов опит да се сдобие със земя за колония — този път в Тракия, в Херсонес (днешния Галиполски п-ов), по същите места, владени от негови съотечественици, съвсем доскоро от Алкивиад. Търсейки и убежище след вероятно преследване от спартанска страна, той се наема на служба у тракийския парадинаст² Севт, като му помага да се справи с отцепили се от него тракийски племена. Но Севт не устоява на обещанието да даде на Ксенофонт земя за колония, нито изплаща уговорената заплата на войниците. Тъкмо тогава, в началото на 399 г., отношенията на Спарта и Персия се обтягат, спартанският стратег Тиброн търси да попълни с наемна войска слабия си контингент от войници и Ксенофонт му отвежда в Мала Азия шестте хиляди гръцки наемници.

Неизвестно е дали участва във военните операции на Тиброн и Деркилид срещу Персия и дали междуременно се завръща в Атина. Това е малко вероятно след процеса срещу Сократ и „демократическата“ реакция, прогонила от Атина много приятели на философа. Но след идването на спартанския цар Агезилай в Мала Азия Ксенофонт е край него. Следва го и по-късно във военните действия срещу организираната от Персия антиспартанска коалиция. В битката при Коронея (394 г.) Ксенофонт воюва на спартанска страна срещу Атина и навярно за това е осъден от родния си град на изгнание.

Известно време прекарва в Спарта, след което се установява в подареното му от благодарните спартанци имение край Скилунт в Трифилия на двадесет стадия южно от Олимпия. Това е земя, отнета от Елида. Скоро Ксенофонт добавя закупен със собствени средства парцел, където издига светилище на Артемида. За имението си и за живота на неговия стопанин той разказва в „Анабазис“ (V 3, 4—9). Изглежда, е щастлив, постигнал поне това от идеалите си, което се отнася до частното съществуване. Но когато, след битката при Левктра (371 г.) Спарта губи заграбената елидска земя, Ксенофонт напуска щастливия кът край Скилунт. Съдбата го отвежда в Коринт, където живее вероятно до смъртта си. Макар че след примирието между Атина и Спарта в 371 г. старата присъда за изгнание бива отменена, Ксенофонт не се завръща в родния град. Двата му сина обаче служат в атинската конница. Единият — Грил, пада убит в сражение преди битката при Мантинея (462 г.). По този повод естествено в чест на бащата биват написани тържествени слова. Ксенофонт е починал след 355 г., може би осемдесетгодишен.

Своите съчинения той създава главно в периода на щастливото пребиваване в Скилунт и на спокойната старост в Коринт. Изглежда, с напредването на възрастта растяла и писателската му продуктивност. „Анабазис“ и „Гръцка история“ са безспорно неговите съчинения, белязани най-много с това, което и днес продължаваме да смятаме за история. Затова, обединени в една книга, те най-точно представят историка Ксенофонт. Разбира се, и останалите съчинения на писателя са ценни за историята.

В една категория попадат „Похвалното слово за Агезилай“, спартанския цар, комуто Ксенофонт е толкова задължен, и „Възпитанието на Кир“ в осем книги — романна хроника-биография на основателя на персийското царство. И

² Ксенофонт го нарича „цар“ в „Анабазис“ (VII 7, 22), но както е доказано вече (вж. последно у Ал. Фол, Политическа история на траките, С. 1972, с. 134) Севт е само парадинаст на царя на одрисите Медок.

в двете съчинения Ксенофонт изгражда идеален образ на владетел, служейки си в единия случай с готова форма, а в другия създавайки особен жанр новелистична псевдоистория, която не без основание се нарича роман. Въпросът за идеалния владетел вълнува Ксенофонт и в диалога „Хиерон“.

Ценен исторически извор е трактатът „Спартанското държавно устройство“. Към същия научен жанр спадат Аристотеловото „Атинско държавно устройство“, приписваното на Ксенофонт „Атинско държавно устройство“ (в същност принадлежащо на неизвестен олигарх от края на пети век) и един анонимен папирусен фрагмент от „Беотийско държавно устройство“. Също тъй ценен исторически документ е най-късното съчинение на Ксенофонт „Доходи“, написано може би по заръка от Атина и занимаващо се с атинското стопанство и финансово дело. Това е не толкова анализ, колкото предложение за оправяне на атинските финанси. Съвсем по елинистически Ксенофонт разглежда държавата като стопанска и финансова общност.

Изобщо силата му е в практическата област. Опитен военен, както личи и от „Гръцка история“, и сигурно кавалерист, той пише два трактата „За конното изкуство“ и „За хипарха“, т. е. за ръководителя на конницата, които са изпъстрени с конкретни съвети. Колкото до т. нар. „Кинегетик“ за ловуването, този трактат може би не принадлежи на Ксенофонт, а само следва неговия стил.

Не много различен е писателят в своите сократически произведения. Включвайки се като личен познат на Сократ във вълната на сократическата литература, той пледира не толкова за автентичния Сократ, както смятат учените от предишните поколения. По-скоро подобно на Платон във фиктивни случки и разговори Ксенофонт материализира свои възгледи. По-слабо в „Апология“, в „Пир“ и в „Спомени за Сократ“, това особено личи в диалога „За стопанството“. Точно както в „Закони“ на Платон Сократ е номинална фигура. В противовес обаче на Платоновия Сократ, който се занимава с отвлечени въпроси, Ксенофонтовият слуша най-обикновени препоръки за това, как трябва да се уреди добрият дом на село. Ксенофонт морализира, но същевременно е така конкретен, че този диалог е едва ли не най-добрият извор за устройството на атинската къща-чифлик и за живота в нея.

И тъй Ксенофонт има много лица — историк е, художествен автор, нещо като учен, философ-моралист. Заедно с Платон и Аристотел това последно лице го е отвело в християнската традиция, която дори го изобразява като предхристиянски мъдрец. Въсщност лицата му се множат, когато към него се подхожда със съвременна мярка или с мярката на други творци на онова време. На Ксенофонт, разбира се, липсва критически метод, какъвто притежава Тукидид, и това е основание да бъде поставян по-ниско от автора на „Пелопонеската война“. От друга страна, той не е философ от ранга на Платон и в сравнение с него прилича на дилетант. За практическите си трактати и за „Киропедия“ няма с кого да бъде сравняван. В тия жанрове той е пръв, елинизмът по-късно ги продължава по друг начин. Тъй че хвален през цялата античност за качества, на които днес не държим, и четен с увлечение чак до осемнадесети век, в деветнадесети век Ксенофонт изведнъж бива поставен твърде ниско.

След усилията на учени, които в последните няколко десетилетия прочетоха Ксенофонт конкретно като документ на времето, прехождащо от класическия полис към елинистическата монархия, днес творческият му стил може да се осъзнае като нещо единно - „Анабазис“ и „Гръцка история“ не са отделени с ясна преграда от „Възпитанието на Кир“ и „Агезилай“ и че няма

Ксенофонтова творба, която да не засяга никаква актуалност. Това дава основание да бъде наричан политически писател и дори публицист, а творбите му — памфлети.³ Дори когато пише биография на цар, живял два века по-рано, Ксенофонт атакува своето настояще. Миналото е арсенал за примери. Затова и писателската му позиция трябва да се тълкува в контекста на неговото време.

Като се почне от Пелопонеската война, тридесетилетния конфликт между Атина и Спарта и техните съюзници, като се премине през многото междуособици в първата половина на четвърти век и се завърши с битката при Мантинея, сложила край на хегемонията на Тива, по цялото протежение на Ксенофоновия живот елинският свят преживява сериозна криза. Подложена е на изпитание полисната гражданска система. Външно преодолявана в съюзи на градове около по-силен град, тя не успява да прерасне в елинско държавно обединение. Силни са полисните традиции и партикуларизмът, поддържан от различията между отделните елински племена. Но въпреки това тягата към нова държавна форма в конфликта между Атина и Спарта е налице. Не случайно този конфликт има вид на съперничество на двете основни форми на управление в полиса — демократическата и олигархическата. Че и двете са изживени, се разбира от все по-разпространяващия се след края на Пелопонеската война идеал за добрия монарх, както и от успешната намеса на персийската монархия в политическия живот на елините. Същото се доказва и от ранноелинистическата история, от стълкновението на монархическа Македония и демократическа Атина, доказва се и от вътрешното капитулиране на Александър Македонски пред мащаба на персийската монархична власт.

Външнополитически кризата на елинската полисна система се проявява в плетеница от военни конфликти, съюзи и прегрупирвания между елинските градове. Кризата има не по-малко оплетен вътрешнополитически вид на партийни ежби и комплоти, често поддържани отвън, на преврати и узурпирания на властта от предприемчиви силни личности. Във всички случаи това са действия, насочени срещу полисната гражданска общност и нейните традиционни институти — съвета и народното събрание.

Най-после тази криза се проявява в разколебаване на традиционните общностни идеи и морал. Недоволството от полисния политически ред поражда нови идеи и идеали. Между тях особено се открояват идеалите за образования монарх и за силната личност, която се подчинява направо на знанието и на морала, надхвърлящ рамките на общностната традиция. На фона на тия нови ценности става възможен авантюризмът на атинския демократ Алкивиад и съвсем източните почести, с които бива ограден победителят при Егоспотами, спартанецът Лизандър. Проява на кризата са ексцесите на индивидуализма на границата на пети и четвърти век. Към тях трябва да се отнесат и обикновени неща като откъсването на човека от родния полис, независимостта от род и семейство, любопитството към други начини на живот, вкусът към източен разкош и аскетизъм, излизането извън мерките за добро и лошо, определяни по-рано с традиционен елински мерник. Тази епоха е белязана от безпокойство около идеалите и изобщо от дух на обнова. Той се чувства в държавната утопия на Платон, в панелинските идеи на Исократ, в позитивното морализиране на Ксенофонт, в похода за идеали извън елинския културен кръг. Това е експанзия,

³ Срв. Э. Д. Фролов, Ксенофонт и его „Киропедия”, в кн.: Ксенофонт. Киропедия, М., 1976, с. 254.

която още преди Александровите походи, и то по-напред в областта на съзнанието, започва да амалгамира елинското с неелинското, да разтваря границите на локалната полисна култура и да я издига към по-универсален хоризонт.

Този процес обяснява не само творчеството, но и житейската съдба на писателя. Ксенофонт рано напуска родния град и повече не се завръща в него. Избира живота на наеман войник, изпълнен с рискове, но предлагащ повече възможности за припечелване и за познание. Възпитан в духа на аристократичния рационализъм на Сократ, той съзнателно търси недемократичен политически идеал. Намира го в държавното устройство на Спарта и на монархична Персия. Спарта му става втора родина; или по-точно далече и от Атина, и от Спарта Ксенофонт има възможност да мисли за съдбата на елинския свят не от позициите на полисният партикуларизъм. В това отношение е по-напред от действалия след него полисен патриот Демостен.

Някои възгледи на Ксенофонт надскачат неговото време. Така например идеята за финансово добре организирана държава с наемна войска е предусещане за държавното устройство, наложило се в епохата на елинизма. Тежнението срещу културата на града, идеализирането на земеделския труд и на живота в селското имение са реакция срещу вече зараждащата се елинистическа цивилизация. Редом с идеализирането на селското битие върви идеализацията на живота на война, повикът за ред, дисциплина и подчинение. Във всичко това си казва думата военната държава от източен тип, значи едно минало — Ксенофонт бленува за империята на Кир Велики. Само че това е същевременно бъдещето ако не на Александър Македонски и Птолемиите, то съвсем сигурно на Римската империя.

В личното си поведение той е отстранил се от полисното житие-битие наблюдател. По подобен начин в мисленето си Ксенофонт се отстранява и от полисните ценности, за да ги изпита във в елинското културно пространство. Тази позиция е типична за времето му, представлява определен мирогледен тип, който трябва да се търси проявен и в особеностите на почерка на писателя, и то преди да се преценява неговият талант като историк.

* * *

Първото от двете основни исторически съчинения на Ксенофонт „Анабазис“ е може би неговият шедьовър. По жанр то представлява историческа монография, има и автобиографичен характер — авторът участва в разказваните събития. Заглавието, което означава „поход“, принадлежи вероятно на Ксенофонт. Но то се отнася само за началната част на съчинението, в която се разказва за похода на Кир Млади от малоазийския бряг навътре в континента до селището Кунакса, където Кир се среща в сражение с брат си Артаксеркс II Мнемон и бива разбит. В останалите две трети от „Анабазис“ се описва отстъплението на гръцките наемници до Евксинския понт при Трапезунт, придвижването им край брега до Византион, прехвърлянето им в Тракия и перипетиите на наемната им служба при тракийския парадинаст Севт. Не на Ксенофонт принадлежи деленето на „Анабазис“ на седем книги. Както и при другите Ксенофонтони съчинения, то е направено по-късно, вероятно от александрийските филолози. Деленето пък на глави и подглави е въведено при първите печатни издания в Ренесанса.

„Анабазис“ е създаден, изглежда, след установяването на Ксенофонт в Скилунт (390 г.). В 380 г. книгата е вече издадена. Сигурно сам Ксенофонт се е погрижил за това, за да представи пред повече хора участието си в експедицията

и да уточни някои факти, останали неизяснени в „Анабазис” на Софенет от Стимфал, един друг участник в похода на Кир. От съчинението на Софенет са запазени само няколко фрагмента. Отделни пасажии в Ксенофоновия „Анабазис” обаче са вмъкнати по-късно, което показва, че съвременния си вид книгата получава след корекции и доработки, вършени от писателя навярно до смъртта му.

Днес е трудно да се разбере защо Ксенофонт говори от трето лице в своя мемоар и защо го издава под псевдонима Темистогенес⁴. Може би е искал да усили усещането за обективност, да придаде по-голяма достоверност на това, което е вършил и говорил по време на отстъплението на гръцките наемници. Но дали е имал друг избор? Разказът от трето лице е общоприетата форма за предаване на събития в тогавашната историография. Не бива да се забравя освен това, че за гледната точка на нефиктивен разказ от първо лице би имало нужда от авторско самосъзнание, каквото все още не е достигало на Ксенофоновото време.

Описаната в „Анабазис” експедиция е известна още като „Похода на десетте хиляди”. Интересно е да се отбележи, че събраните за Кир гръцки наемници никога не са били точно толкова. Отначало те са по-малко, после повече от десет хиляди. Преди битката при Кунакса са 12 900, а в Тракия 6000. Числото десет хиляди дава по-скоро идея за големия им брой, отколкото информация за действителното положение. Съставът им е пъстър — най-много са пелопонесците, има няколко атиняни, също и доста траки, гърци от островите и Йония. Повечето са изгнаници, лумпени, които воюват за облага, както се разбира по острата им реакция, когато ги оцетят.

Те са привлечени и от авантюрата на далечния поход, от любопитство към друг пейзаж и други нрави. Преживяното от десетте хиляди прилича на репетиция за още по-мощното връзване в недрата на Азия, осъществено след по-малко от век от Александър Македонски. Според един съвременен историк преодоляването на трудностите при връщането към Европа като психологическо въздействие можело да се сравни само с битката при Термопилите⁵. Не бива да се пропуска и сътресението, което изпитва елинският дух при съприкосновението с един напълно непознат свят. Това е най-ефикасният начин да се разбере относителността на ценностите на собствената култура. И сигурно на набрания в похода опит дължи Ксенофонт част от своето скептично отношение към гръцката форма на живот и възпитание.

Издадени са доста съмнения относно обективността на историка в „Анабазис”, що се отнася до представянето на своята роля при отстъплението на наемниците. Всъщност съществуват критически средства, за да се отстрани неизбежното преувеличение, допуснато от автора. Но не достоверността, а равнището на достоверност е проблемът, пред който е изправен съвременният читател на „Анабазис”. Ксенофонт не се занимава нито с причините на конфликта между Кир и Артаксеркс, нито с пружините на наемничеството на онова време. Ценността на този мемоар е във вкуса към конкретното. Разнообразни обичаи, чужди лица, особености на времето, събития на деня — това никога не убягва на писателя. Като творец на класиката той не се интересува от нюанси и вътрешно мотивиране на човешките постъпки, разказва

⁴ Срв. Гръцка история III 1, 5.

⁵ Н. Bengston. Griechische Geschichte, Munchen, 1965, s. 256.

деловито с едра наброска, отбира случаи и лица, за да морализира. Но по-често представя без втори план, просто така, от уважение към самия факт.

Положени са доста усилия да се докаже, че съчинението е в зависимост от т. нар. „пътешественически мемоари“, образци от които е имало и до Ксенофонтovo време. Дори и да е съществувал модел, Ксенофонт едва ли се е придържал строго към него. Характеристиките на Кир и на загиналите стратегии например са нещо ново за този жанр независимо под чие влияние са създадени. Главно чрез тях Ксенофонт пренася тежестта от любопитството, което будят събитията, към поучението. Тия характеристики вероятно са създадени след първото издание на „Анабазис“. Особено в характеристиката на Кир личи влиянието на „Киропедия“. Ксенофонт почти смесва Кир Велики и брата на Артаксеркс II. И двамата са идеални образи, защото са преминали степените на по-доброто персийско възпитание, защото са аристократи и воители. Много техни черти напомнят елинския аристократически идеал, т. нар. калокагатия, особено хармонията на физически и духовни добродетели. Но и обратно — чрез тия образи Ксенофонт добавя на елинската калокагатия воинската тенденция в персийската система на възпитание.

В „Анабазис“ обаче моралистичната тенденция е нещо странично, добавено, резултат на по-късен опит. Иначе основното е мемоарът за авантурата на един необикновен поход, за който както се разбира, може да се разказва и без идеологически подтекст.

* * *

Второто поместено в този сборник съчинение на Ксенофонт „Гръцка история“ с повече право се смята за история. То обхваща събитията в елинския свят за времето между 411 и 361 г. Заглавието, което има варианти „Гръцки събития“ (Hellenikà) и „Продължение на Тукидидовото съчинение“, не принадлежи на Ксенофонт. Това заглавие се използва повсеместно в онази епоха. Теопомп също пише „Hellenikà“ започвайки от недовършените у Тукидид събития. Притежаваме фрагменти и от беотийска „Hellenikà“ занимаваща се пак с десетилетията на границата на двата века.

Ксенофонтovата „Гръцка история“ се състои от две части, писани отделно и по-късно свързани и издадени като цяло. Първата част, завършваща в книга втора (гл. 3, 9), разглежда събитията от 411 г. до края на Пелопонеската война в 404 г. Ксенофонт пише тази част по време на походите на Агезилай до установяването си в Скилунт. Може би това е най-ранната му творба. Както е доказано и от изследователите на езика, тази част е в пълна зависимост от Тукидидовата история. Първоначалното намерение на Ксенофонт е само да довърши ненаписаното от него. Затова започва без увод направо със „след това“. Ксенофонт следва строгия Тукидидов план, точната хронология по лета и зими и тази зависимост или може би неукрепналостта на собствената писателска натура са причина за сухотата и неоживеността на разказа.

С описването на събитията след края на Пелопонеската война Ксенофонт се заема навярно след успеха на „Анабазис“. С това той се занимава дълго и не без прекъсвания. В новата част са представени много събития: историята на олигархическия режим в Атина (II 3, 11 - III 4, 43), персийските войни на Спарта, т. нар. Коринтска война за вдъхновената от Персия коалиция срещу Спарта (III 1 - V 1, 36), спартанското надмощие и упадъкът на спартанската мощ пред издигащата се Тива (V 2-VII 5, 27). С битката при Мантиней в 362 г. Ксенофонт маркира и края на тиванската хегемония в гръцкия свят. В следващата година умира спартанският цар Агезилай и това е като че ли

сериозно основание за Ксенофонт да счете труда си за завършен. 360 г. се смята за граница в елинската история и от съвременната историческа наука.⁶

Във втората част на „Гръцка история“ личи опитът на „Анабазис“. Ксенофонт следи живота в събитията, рисува сцени, предлага диалози и ораторски партии, наистина не с такава мисловна сила, каквито са Тукидидовите, но разнообразни по стил — нещо ново след Тукидид. Нов писателски похват е и драматичното предаване на разсъждения насаме. Изобщо в „Гръцка история“ човешката личност е в центъра на събитията. И макар че също както в „Илиада“ божията сила регулира справедливото протичане на основните събития, силните личности определят хода на всичко останало. В крайна сметка читателят остава с впечатление, че чрез и покрай описваните събития Ксенофонт се занимава със силните на деня — Агезиполид, Ификрат, Хабрий, Язон, Епаминонд.

В центъра на действието в книга трета и четвърта е Агезилай. Той е нещо като главен герой на втората част на „Гръцка история“. И това е естествено. Ксенофонт се интересува преди всичко от Спарта, предава историята на нейното издигане и падане в първата половина на четвърти век. Колкото до причините за провала ѝ, за тях само е намекнато. Другаде — в „Спартанското държавно устройство“, те са изказани по-открито. Според Ксенофонт те се коренят в отстъпването от древния спартански строй, дисциплина и традиционно възпитание.⁷

Общо взето, Ксенофонт е настроен проспартански. Въпреки това той не скрива спартанските грешки и неуспехи — нито бруталността на спартанската хегемония (срв. III 6, 11—13), нито жестокостта при превземането на таванската крепост (срв. V 4, 1). Обратното му пристрастие към Атина също не е крайно — той казва добри думи за атинската демокрация и всичко би било съвсем наред, ако следейки Спарта, не пропускаше важни събития от атинската история като втория атински морски съюз например. Но „Гръцка история“ не е нито проспартанска, нито антиатинска в степената, в която е антитиванска. Крайно пристрастен към Тива за бедите, които донася на Спарта, като откъсва от нея почти цял Пелопонес, Ксенофонт я смята за главна виновница за размириците в елинския свят. Това пристрастие е проявено в ред премълчавания, между които особено впечатление прави пестеливото представяне на героите на таванската хегемония Епаминонд и Пелопид. Естествено пристрастията намаляват стойността на „Гръцка история“ като исторически извор.

Когато се обсъждат недостатъците на тази книга като история, към автора се отправя обвинение, че във втората част, където не следва Тукидид; той не проявява грижа за хронологията, че прави големи отстъпления, че е изчерпателен за дреболии. Интересуващ се от делата на изтъкнати личности, той е субективен в избора си — толкова място е отделил за тесалийския тиран Язон от Фера, а за Евагор от Кипър е споменал само мимоходом. На страната на похвалите се изтъква неговата опитност като офицер, съвестното описание на боевете, ценните стратегически преценки, както и спокойният тон на изложение.

Днес е трудно да преценим какъв ефект е имало върху читателската публика свободното изложение на Ксенофоновата „Гръцка история“ с много

⁶ Н. Bengston. цит. съч., с. 285.

⁷ Срв. W. Jaeger. Paideia. B. III. Berlin, 1955, s. 243.

премълчавания и отстъпления. Но несъмнено този начин на изложение е бил функционален като един вид емоционално отношение към историческата истина, като подстъп към нея с осъзнатата или неосъзнаваната цел за въздействие, за налагане на идеи. Според Ксенофонт съвременният му елински свят страда поради своята разпокъсаност, поради липсата на ред и дисциплина. Нарушена е традицията на строгото военно възпитание, което още от дете учи човека да се подчинява на общността. С тази идея се родее възгледът на Ксенофонт, че историческите събития са донякъде следствие на човешката морална ситуация и на качествата на бележитите личности, които стоят начело. Много неща зависят като че ли от тяхната прозорливост и инициатива. Успехът на тиванците при Мантиней се дължи на военния гений на Епаминонд, тъй смята Ксенофонт, както и, обратно — случайната смърт на водача е причина те да не могат да се възползват от победата.

Така че не поради умствена повърхностност, както се е смятало, Ксенофонт не достига до разбиране за по-обективна, движеща сила на историческите събития. За това има вина неговият волунтаризъм. По начало той смесва съдбата на държавата със съдбата на силната личност, която стои начело. Затова истинските причини за провала на спартанската хегемония убягват на Ксенофонт. Той не улавя дори тия, които са повърхността, като корумпирането на спартиатите например, зависимостта от Персия, увеличаването на обезправеното население, липсата на хора, слабите стопански и културни връзки с останалите елински градове. Когато описва заговора на Кинадон (III 3, 4—11), историкът най-малко набляга на причината за бунта — нарастването на обезправеното население в Спарта. Редно е да разбираме, че Ксенофонт не може да представи действията на Кинадон като следствие на обективно действаща обществена сила, но е редно също да осъзнаем, че при този начин на мислене събитието естествено се тълкува като дело на Кинадоновата нравствена воля и естествено се развива във фабула. Защото волунтаризмът в историята винаги води до литература.

Тук не е място за преценка на писателската дарба на Ксенофонт — представяме го като историк, а и тази му дарба е проявена не толкова в „Гръцка история“, колкото във „Възпитанието на Кир“. Колкото до историка, той не е просто по-слаб от Тукидид. Ксенофонт е преди всичко историк от друг тип. Имаш критически метод, различаващ повод от причина, усещащ ред обективни сили, които движат събитията, Тукидид създава история не на човешки личностни прояви, а на движеща се отвътре човешка маса — това е вече обществена история. Но тя е песимистична. Волунтаристичният Ксенофонт рационализъм, напротив, е ведър: пропада експедиция или цял полис — дължи се на грешки, които изглеждат отстраними; ако се проумее някакъв принцип или се последва добър пример, обстоятелствата биха се променили. В Ксенофонтската „Гръцка история“ речите на историческите персонажи подтикват към действие, събитията следват от тях, защото следват от човешка инициатива. У Тукидид речите са по-скоро анализи, чрез тях се прониква в събитията. Тукидидовият рационализъм води до горчивия извод за пасивността на човека, Ксенофонтвият — до вяра в човешката активност. Затова „Гръцка история“ клони към биография. Колкото до обективността на историческия ход, Ксенофонт я отнася към сферата на божията воля, която неговите герои следят съвестно чрез процедурата на жертвоприношението. Тъй волунтаризмът и фатализмът се оказват две страни на цяло, останало несъединено в мисленето на Ксенофонт.

Следствие на липсата на връзка между тия две страни е третата стихия в Ксенофоновия почерк на историк — позитивното отношение към факта. Нека това да бъде некритичност и нека в това отношение той да отстъпва на Тукидид. Но историческата наука е невъзможна без любуване на фактите, без удоволствието те да се събират и поднасят просто така, поради любопитството, което будят. Това е налице у Ксенофонт и то бива утвърдено по-късно като характерна черта на елинистическата наука. Докато почеркът на Тукидид бива наследен само от Полибий. Разбира се, Ксенофоновата „фактология” се отличава от елинистическата — тя е сурова и оголена по класически, далече от всякаква пъстрота и липса на мярка също тъй, както Ксенофоновото фабулиране е далече от анекдотизма на елинистическите историци.

Характеризирайки почерка на Ксенофонт, редно е да си дадем сметка какво се смята за факт и за събитие в този отрязък от шестдесетина години, когато творят Тукидид и Ксенофонт. Така ще разберем кой е предметът на историята за това време. Във всеки случай историята се занимава с гражданското общество. В нея не попада нищо частно с изключение, разбира се, на тия страни от живота на изтъкнатите личности, които имат отношение към съдбата на обществото — като болестта на Агезилай в „Гръцка история” на Ксенофонт. Тъй че и да клони към биография, тази история следи личността, проявяваща се на общественото поприще. В историята на гражданското общество се представя преди всичко политическата страна, и то винаги доколкото е външна или вътрешна размирица. Мирното време не се описва не само защото е рядко, а защото в него липсва движение, промяна. Доколкото се описва, то е държавна система. Затова го откриваме само в трактати от типа на Ксенофоновото „Спартанско държавно устройство”. Мирното време е повторение на една и съща структура, процесността в него е скрита и практически ненаблюдаема, докато в стълкновението тя става видима. Това, което днес наричаме исторически процес, за онова време бива улавяно само в състезанието на бунта, на войната. Историята се ражда като история на междуособици. Тукидид и Ксенофонт следват примера на Омир от „Илиада”.

От друга страна, и историческият анализ в тази история, както личи в ораторските партии у Тукидид, е един вид състезание, премерване силите на противопоставящи се аргументи. По начало в този тип историческо изложение границите на мислимо и реално са размити. Рационалното разположение на аргументи интелектуализира действително случилото се, прави го по-ценно и в този смисъл по-действително от реалността. Така е у Тукидид. У Ксенофонт пък превесът на идеала над действителността става причина за деформирането на реалните събития и за въздигането им в примери за нравствено или политическо действие. Така че и Тукидидовата „История на Пелопонеската война”, и Ксенофоновата „Гръцка история” трябва да се четат не само като разни типове история и разни нива на успех в историческата наука, но и като специфично антични исторически съчинения, в които историческото изложение е белязано от условен идеологически жест и затова има вид на нещо, което по нашите разбирания прилича повече на художествено произведение, отколкото на научно изследване.

* * *

Влиянието на Ксенофонт в античността е огромно. За нас е донякъде непонятно, че между другото то се дължи на особеностите на неговия език, възприеман за чист и образцов атически диалект. С идеализирането на този диалект върви по-късно и отборът на най-добрите автори, в който едва ли не

начело попада Ксенофонт. Днес знаем, че езикът му не е чист атически. Откъснат рано от родния си град, Ксенофонт е от първите писатели на четвърти век, които допускат неатическа лексика и обрати и поставят началото на елинистическото литературно койне.

Влиянието му става особено силно в римско време върху пишешите на гръцки — Ариан го следва в своя „Анабазис”, също географът Павзаний, историкът Апиан, такъв пъстър талант като Лукиан. Ксенофонт е образец и за пишешите на латински, в по-старо време за Катон, за Цицерон, който твърди, че от устата му говорят самите музи. Корнелий Непот му подражава в биографиите си, Квинтилиан го споменава често в „Обучението на оратора”, макар да го цени повече като философ. А измежду всичко Друго след Ренесанса на най-голяма слава се радва „Възпитанието на Кир”, най-често превежданата и най-четената книга от Ксенофонт до края на осемнадесети век.

Двете включени в този сборник съчинения на Ксенофонт са един от сериозните извори за политическата и културната история на нашите земи на границата на пети и четвърти век. Количествено сведенията не са много и се отнасят главно за югоизточната част от древната тракийска територия. Повечето сведения са съсредоточени в седмата книга на „Анабазис”. За тази област се съобщава нещо и в „Гръцка история” (IV 8, 26—27). В двете съчинения се откриват отделни сведения и за траки от други области, главно за траките във Витиния („Анабазис” VII—4).

В нашата историография Ксенофоновите сведения са многократно използвани и преценявани. Най-напред те са разгледани от Гаврил Кацаров⁸, покъсно — от Янко Тодоров⁹ Специално на Югоизточна Тракия е посветен очеркът на Христо Данов¹⁰. В последното десетилетие изворовият материал у Ксенофонт беше преценен от Александър Фол¹¹, който го изпита в широк контекст от сведения на други автори и достигна до извода, че макар и ограничен, този материал е ценен и сигурен източник на сведения. В книгите на Фол е цитирана обилна научна литература, сред която интересуващият се може да открие и чуждите автори, ползвали Ксенофонт по въпроси, свързани с историята на тракийските земи на границата на пети и четвърти век.

Откъси от Ксенофонт в превод на български и коментар фигурират в „Извори за старата история на Тракия и Македония” от 1949 г., подобро и разширено издание на сборника от 1915 г. В момента от Института по тракология при БАН се подготвя том втори на „Извори за историята на Тракия и траките”, в който отново ще бъдат представени Ксенофоновите сведения навярно още по-щателно и изчерпателно.

Както се разбира, с настоящото издание се поставя само начало на съвременното научно представяне в превод на творчеството на Ксенофонт и дано това начало да бъде изведено до успешен край.

⁸ G. Kazarow, Beitrage zur Kulturgeschichte der Thraker, Sarajevo, 1916.

⁹ Я. Тодоров, Тракийските царе: ГСУ — Ист.-филол. ф-т, XXIX, 1933.

¹⁰ Хр. Данов, Югоизточна Тракия по сведенията на Ксенофонт: ИИБИ, 1951.

¹¹ Ал. Фол, Политическа история на траките, цит. съч., от същия автор Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха, С, 1975.